

ELITA CULTURALĂ ROMÂNEASCĂ TRANSILVĂNEANĂ DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XVII ȘI IMPERATIVELE MODERNITĂȚII

Deoarece nu știm nimic despre perioada formativă a cărturarilor ortodocși ardeleni din secolul al XVII-lea, ci putem doar bănuși, în funcție de rezultatele activității lor, cam ce fel de instrucție au urmat, ne aflăm în fața unui important impediment terminologic care face necesară o primă precizare. Cercetătorii istoriei culturii românești plasează nașterea intelectualului român transilvănean în continuarea apariției Bisericii Unite și în directă legătură cu perspectivele occidentale oferite de aceasta. Rarisimele și totuși notabilele excepții care eludează această realitate (Gheorghe Buitul, Gabriel Ivul, Mihail Halici – pentru a-i numi pe cei mai celebri dintre cei 5-6 intelectuali repertoriați¹) apar ca niște excrescențe exotice ale neamului românesc din Ardeal. Frecventarea universităților – calitate *sine qua non* pentru atingerea statutului de intelectual – este, în cazul lor, elementul ce desăvârșește desprinderea de lumea românească, de care deja îi îndepărtase apartenența la catolicism, respectiv la calvinism. Ne fiind utili neamului, aventura lor intelectuală își pierde sensul, ei rămânând cel mult ca repere ale unei experiențe posibile².

În fața acestei realități deloc confortabile, în care pe de o parte lipsa ardelenilor români ortodocși din matricolele universitare studiate impune concluzia inexistenței intelectualului cu o asemenea coloratură etno-confesională înainte de unirea cu Roma, pe de altă parte nu poate fi negată remarcabila competență dovedită de traducătorii cărților de cult tipărite în secolele XVI-XVII³, opțiunea pentru sintagma “elită culturală” și definirea ei ca grupul cunoscătorilor scrisului devine salvatoare⁴. Ambiguitatea acestei definiții este tocmai aspectul care o face operabilă, căci ea acoperă astfel o mult mai largă paletă de competențe: de la cea a copiștilor anonimi și a culegătorilor de litere tipografice la editorii celebrului *Nou Testament* bălgrădean și de la cea a alcătuitoarelor de traduceri stângace la autorii atât de gustatelor în epocă predici funebre.

Avem nevoie de o definiție atât de generoasă nu pentru a încropi din nimic o categorie profesională atât de importantă, nici pentru a eluda vicisitudinile unui timp istoric în care a fi român însemna cel mai adesea a fi iobag tolerat, statut socio-economic și politic cu totul defavorabil instrucției. Avem

¹ Sigmirean 2000, p. 13.

² Vezi Radosav 2003, *passim*.

³ Vezi Bălan 1914, *passim*.

⁴ Definiție inspirată de lucrarea lui Gáll Ernő, *Kelet-Európai irástudók és nemzet-nemzetiségi törekvések*, Budapest, 1987, *apud* Câmpeanu 1999, p. 12.

nevoie de această definiție pentru că precaritatea noastră informațională merge până acolo încât, nici măcar în cazul numelor sonore vehiculate de predosloviile și epilogurile cărților manuscrise sau tipărite, nu știm în ce a constat de fapt contribuția acestor personalități și cât din produsul finit li se datorează lor sau se datorează altor nevoitori în tainele traducerii, editării și mai ales ale încropirii unor opere originale. În plus, trebuie luată în calcul și eficiența mesajului acestor lucrări, răspândirea adecvată a conținutului lor fiind o problemă la fel de mare ca și cea a redactării, or această sarcină o atribuim îndeobște unei mase cvasi-anonime de clerici asupra căreia se aruncă cu foarte multă ușurință acuza ignoranței, care le răpește calitatea de instructori ai unor comunități rurale condamnate astfel la imobilitate perfectă.

O a doua precizare necesară este legată de semnificația termenului modernitate. Periodizarea istorică este încă un subiect destul de puțin frecventat de istoricii români, probabil din cauza diversității terminologice oferite de istoriografia occidentală, oportunitatea utilizării pentru spațiul transilvănean a unora sau altora dintre conceptele vehiculate fiind de altfel în dependență de recuperarea mai multor domenii inaccesibile înainte de 1989. Conform schemei interpretative preferate în special de istoriografia anglo-saxonă și germană, distingem o primă epocă modernă, încadrabilă cronologic între sfârșitul secolului al XV-lea și Revoluția franceză, supranumită și epocă modernă timpurie, în vreme ce o epocă modernă târzie începe cu secolul al XVIII-lea și se continuă până la primul război mondial⁵. Încercarea de a plia această schemă pe cazul nostru ridică întrebarea dacă secolul al XVII-lea transilvan se înscrie sau nu pe coordonatele "clasice" ale modernității timpurii sau doar premerge acestora. Răspunsul care urmează să se dea nu este deloc ușor, pentru că avem de-a face în fapt cu două Transilvanii: una a națiunilor privilegiate și a religiilor recepte, cealaltă a românilor ortodocși tolerați, indiscutabil prima aflată mult înaintea celeilalte, ambele însă stând sub incidența factorilor modernizatori și condiționându-se reciproc în asimilarea transformărilor.

Alte scheme interpretative jonglează cu momentele de început și de sfârșit ale epocii moderne sau consideră ceea ce am numit deja, mai sus, prima epocă modernă ca fiind o perioadă de geneză a lumii moderne⁶. Ratașarea la o asemenea periodizare simplifică mult problematica transilvăneană, apropiind-o simțitor de cea europeană, procesul de modernizare fiind indiscutabil, chiar dacă nu a înregistrat succese notabile în toate sectoarele societății.

În cazul românilor, imperativele modernității⁷ la care se poate face raportare sunt individualismul, reforma spirituală, confesionalizarea, aculturația

⁵ Prodi 1999, p. 47.

⁶ Ibidem.

⁷ Pentru întregul tablou al schimbărilor presupuse de modernitate vezi Prodi 1999, p. 54-99.

și disciplinarea socială. Rămân neacoperite sectorul politic și cel economic, statutul de toleranță explicând suficient aceste lipsuri.

Și în Transilvania, ca peste tot în Europa, pârghia prin care statul a produs mutațiile modernizatoare a fost Biserica. În cazul românilor, Biserica Ortodoxă, somată să intre în comuniune cu calvinismul, va fi principalul generator de modernitate, pentru că asupra sa se vor exercita cele mai puternice forțe modernizatoare. Nu atât de puternice însă încât să conducă la rezultatul scontat – convertirea românilor la calvinism –, aceste forțe vor sta la baza apariției acelei elite culturale ortodoxe definite la începutul prezentării: o masă umană greu de apreciat cantitativ, în cea mai mare parte rămasă anonimă, dar care a jucat un rol major în introducerea limbii române în cult, prin traducerea cărților liturgice și mai ales prin folosirea lor cotidiană. Acest aspect a fost esențial în procesul de reformare a Bisericii Ortodoxe, care înregistrează în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o veritabilă eficientizare a prezenței sale în viața credincioșilor și o redimensionare a identității sale spirituale, prin sublinierea diferențelor nu numai față de celelalte Biserici transilvănene, ci și față de Bisericile ortodoxe, a căror forță de penetrare în societate o surclasează incontestabil datorită încrederii acordate limbii române.

Prin activitatea sa pastorală, această elită culturală a reușit implementarea în societatea românească a unor forme de aculturație primare e drept, dar capabile să urnească mentalul colectiv spre o mai coerentă și corectă receptare a mesajului creștin, inducând și în lumea românească o tot mai perceptibilă prezență a individualismului, prin accentul pus pe contribuția personală în accederea la mântuire.

De asemenea, această elită culturală a avut un rol activ în administrarea și funcționarea instituțională a Bisericii românești, jucând în același timp rolul intermediarului între enoriași și autoritățile politico-administrative – latură a implicării sale în viața românilor care a generat convingerea că Biserica este instituția cea mai îndreptățită și obligată chiar să vegheze la propășirea întregii comunități românești. Accentul pus cu cele mai diverse prilejuri, de la amvon la epistolele adresate oficialităților, pe “folosul și înțrămarea neamului nostru rumânesc”, contribuția financiară personală la tipărirea cărților din care urma să se transmită învățătura scot în evidență dimensiunea civică a implicării acestei elite culturale în viața românilor, optimismul său în ceea ce privește concursul autorităților și posibilitățile de îmbunătățire a situației, conștientizarea deplină a realităților și dorința sinceră de a contribui la schimbarea lor⁸.

Că primii pași spre lumea modernă a populației românești transilvănene în ansamblu au fost făcuți cu concursul acestei elite este o certitudine. În ce măsură însă acest început de progres a fost compatibil cu domeniul politicului sau, altfel

⁸ Pentru detalii vezi Câmpeanu 2000, p. 127-133.

spus, a devenit un imperativ politic aflăm din analiza evenimentului crucial petrecut în ultimii ani ai secolului al XVII-lea și anume unirea cu Roma. Latura politică a acestui eveniment a fost în mod remarcabil demonstrată istoriografic. Românii, ca “instrumentum regni”, au fost atrași într-un joc politic care urma să fie favorabil în primul rând Vienei și Catolicismului, în timp ce binefacerile pentru români țineau mai degrabă de domeniul transcendent. Pe măsură ce derulăm firul evenimentelor descoperim, în funcție de viziunea interpretativă a cercetătorilor, când un cler ignorant, ușor de momit cu promisiuni de bunăstare materială, când cerbia enoriașilor care nu se lasă dislocați din “legea strămoșească”, când reaua voință a autorităților protestante care se împotriveau atât dezechilibrării balanței confesionale care până atunci favorizase calvinismul cât și schimbărilor social-economice pe care le vehiculau documentele unirii, când un episcop prea tânăr și neexperimentat târât în mrejele sofisticate ale iezuiților.

Un alt unghi de reflexie ne dezvăluie că același cler ignorant tentat de “nemeșug” țintea însă nu doar la o ridicare proprie, ci la ridicarea neamului însuși, pentru care cerea anularea stigmatului toleranței, aceiași enoriași dârji în dorința lor de a rămâne fideli Bisericii Orientale se arată mulțumiți de modul cum păstorii lor spirituali gestionaseră până atunci raporturile cu nu mai puțin pretențiosul calvinism al autorităților Principatului, se simt în siguranță în biserica în care acum se slujește românește grație înțelepciunii acelor preoți care au știut și să traducă sofisticatul ritual bizantin în limba lor și să împace pretențiile prozelitismului protestant fără a face compromisuri care să pună în pericol “adevărata și mântuitoarea credință pravoslavnică”. De asemenea, autoritățile protestante nu sunt numai dușmane ale unirii și ale bunăstării românilor, ci și vechii patroni ai ortodoxiei transilvănene, sub îndrumarea cărora Biserica românească a cunoscut nu numai împilări și crize, ci și o reală înflorire, pe care, de exemplu, Bisericile recepte catolică și unitariană nu o puteau invoca, iar tânărul episcop Atanasie Anghel, dincolo de lipsurile instrucției sale teologice și moralitatea incertă, se dovedește un abil diplomat, un negociator al unirii cu un simț civic extraordinar, ambițios dar lucid și dornic de a profita la maximum de oportunitatea oferită de împrejurări.

Toate acestea sunt lucruri demult cunoscute. Ceea ce însă nu s-a subliniat îndeajuns este faptul că liantul între toate aceste elemente care intră în conexiune este acea elită culturală deja atât de mult invocată. Unirea a fost pusă pe seama unor personalități care fără îndoială au jucat un rol major, dar nu numai ele au făcut unirea. Nu avem de-a face doar cu niște vârfuri și cu o masă amorfă, ci cu o reală conlucrare între formele administrativ-bisericești îndreptățite să dialogueze și poporul credincios pe care îl reprezentau, conlucrare exprimată foarte precis în cel mai sugestiv cadru al epocii: sinodul – adunarea reprezentativă, care îmbracă acum o formă nouă, capabilă să exprime un ecou cât mai larg al vocilor dornice să se pronunțe. Mă refer în special la sinodul din 4 septembrie 1700, a

cărui anvergură impunătoare (peste 1700 de clerici și câte 3 locuitori din fiecare sat) nu putea împiedica exprimarea nemulțumirilor față de unire, ceea ce dovedește că partida unionistă a câștigat pentru că a convins și a convins pentru că era deja îndeplinită acea condiție indispensabilă pentru propagarea ideilor și anume existența celui grad de *cultură publică* capabil să conecteze *instinctul de neam / conștiința comunitară* cu *ideologia* exprimată de elita intelectuală⁹. Românii nu au fost numai un factor pasiv în ecuația unirii, manevrat exclusiv de interesele Vienei, ci un grup social într-adevăr neomogen, dar capabil să înțeleagă oportunitatea momentului. Participarea la desfășurarea unirii nu este o manifestare regară, ci un act conștient, care are un țel bine definit – propășirea socială, economică, culturală, românească în ultimă instanță – iar acest țel fusese deja gândit și exprimat și înainte de debutul mișcării unioniste din moment ce acum îl găsim atât de bine ancorat în mintea negociatorilor unirii încât se ajunge până la acel revoluționar punct 3 al celei de-a doua Diplome Leopoldine a unirii. Or această victorie nu poate fi una exclusiv a lui Atanasie Anghel, pentru că atunci ar trebui să o considerăm un accident, cu atât mai puțin posibil cu cât Atanasie a fost supus la Viena unui adevărat stres. Dimpotrivă, el a exprimat acolo o opinie care aparținea unui cerc mult mai larg și care indubitabil s-a născut în ambientul cultural din jurul scaunului arhieresc bălgrădean, spre care gravitau deja de câteva decenii cele mai fertile energii ale neamului.

Unirea cu Roma este deci opera acestei elite culturale care incontestabil și-a depășit statutul profesional clerical atunci când a înlocuit primatul religiei cu etnicitatea și propășirea materială a românilor, dovedind astfel un remarcabil instinct politic, dobândit în urma abilităților administrative și intelectuale cu care guvernaseră până atunci singura instituție românească transilvăneană. În mediul cultural promovat de ea s-a născut primul program politic românesc, au fermentat pentru prima dată ideile modernizatoare, dorința de a accede a românilor în ansamblu la toate drepturile și obligațiile cetățenești a făcut primii pași.

Toate aceste afirmații nu au rolul de a creiona o imagine idealizată, triumfalistă a unei lumi care, repet, făcea primii pași spre modernitate. Mai ales că modul în care s-au petrecut schimbările este încă neclar din cauza opacității documentelor, a fost cu siguranță confuz și în epocă, cu atât mai confuz cu cât toate aceste schimbări s-au petrecut în mediul clerical, care din principiu este un mediu conservator și cu o zonă de interes ce, teoretic, refuză deliciale existenței terestre. Este dificil să acceptăm o imagine pozitivă și pentru că este atât de difuz tot ce este dincolo de sintagma “elită culturală”. Cunoaștem câteva nume, câteva cazuri despre care putem afirma cu certitudine că aparțin categoriei nobiliare, câteva declarații smulse cu prilejul vreunui proces sau exprimate în corespondența cu autoritățile. Mai grav, cei despre care deținem cele mai multe informații

⁹ Pentru această teoretizare vezi Tóth 2001, p. 10-33.

sunt de obicei persoane foarte controversate, mult prea maleabile în raporturile cu promotorii prozelitismului, atrași de funcții și măririi lumești, în conflict deschis cu arhieriei declarați astăzi martiri ai credinței. Priviți prin prisma anchetelor organizate în 1698-1699 – care pot fi considerate un adevărat barometru al activității lor, al răspândirii mesajului pe care l-au adresat în cadrul sinoadelor, în cărțile tipărite, în predicile rostite –, ne trezim mai degrabă în fața unor pigmei, nu a unor formatori de conștiințe. Depinde însă de standardele pe care ne propunem să le descoperim. Cu cât sunt ele mai înalte, cu atât dezamăgirea este mai mare. Dacă mai adăugăm și faptul că această elită culturală nu a avut descendență, că prima generație de cărturari uniți aproape că nu are nici o legătură biologică cu cea anterioară, cu atât mai puțin o continuitate a formației intelectuale datorită orientării de acum spre școlile catolice, rezultatul, în aparență, abia depășește valoarea lui nul.

Elementul salvator este și în acest caz unirea cu Roma. Fără ea nu ar fi existat nici generația de intelectuali care va clădi școlile Blajului și va lua drumul Vienei pentru a le reaminti autorităților de promisiunile făcute românilor. Ca unirea să fie posibilă au fost necesari acei mici pași făcuți sub îndrumarea elitei culturale ce constituie subiectul acestor rânduri. Fără ei, progresul ar fi început mai târziu. Și așa cum orice construcție ca să fie durabilă are nevoie de un fundament, așa pot fi considerați acei modești preoți de țară, unii cu prea puțină știință de carte, alții prea dornici să parvină în “cursus honorum”, ca fundament al construcției naționale care se va afirma un secol mai târziu. Nedreptățiți de tăcerea documentelor și prea greu de încadrat în tiparul presupus de noțiunea de personalitate, ei au făcut totuși posibilă acea brumă de modernitate, au înțeles spiritul epocii în care au trăit și au depus atâtea eforturi pentru a scoate din neant o lume pe care totul părea să o condamne la neputință.

ANA DUMITRAN

THE ROMANIAN CULTURAL ELITE FROM TRANSYLVANIA IN LATE SEVENTEENTH CENTURY AND THE IMPERATIVES OF MODERNITY

ABSTRACT

We are in front of a significant terminological impediment as we know nothing about the formative time of the Orthodox Transylvanian scholars. We could only guess, based on the results of their activities, what kind of education they received. The researchers of the Romanian cultural history date the birth of the Romanian Transylvanian scholar after the establishment of the Romanian Greek-Catholic Church, and situate it in a direct connection to the western perspectives offered thereby. The extremely rare, but remarkable, exceptions that evade this reality (Gheorghe Buitul,

Gabriel Ivul, Mihail Halici, to name only a few of the most famous of the 5-6 intellectuals analyzed) appear as striking excretions of the Romanians from Transylvania. Attendance of universities – a *sine qua non* condition for becoming intellectuals – represents, in their case, the element that accomplished their separation from the Romanian world, wherefrom they were already removed through their Catholic or Calvinist denominations. Being of no use to their nation, their intellectual adventure loses its meaning, remaining just landmarks of a possible experience.

In front of the uncomfortable reality, defined on the one hand by the absence of Orthodox Transylvanian Romanians in university records, which supports the conclusion of inexistence of such an intellectual (that is Romanian and Orthodox) before the creation of the Greek-Catholic Church and on the other, by the undeniable competence demonstrated by the translators of the liturgical books printed in the sixteenth and seventeenth centuries, the concept of “cultural elite” (defined as the literate) becomes a fit option. The ambiguity of this definition is the aspect that makes it operable, because as such it covers a wider range of competences: from the category of anonymous scribes and printers to the editors of the famous *New Testament* printed in Alba Iulia in 1648, and from that of the clumsy translators to that of the authors of funeral sermons, a genre that was so successful at that time.

The imperatives of modernity, perceivable in the Romanian Transylvanian society of the seventeenth century, consisted in individualism, spiritual reform, denomination, acculturation, and social discipline. The political and spiritual sphere of the Romanians remain uncovered: their lack is explained sufficiently by the status of “tolerated” attached to them.

The most important achievement of the Romanian cultural elite was the ecclesiastic union with the Roman-Catholic Church, realized in 1697-1701, which occasioned the articulation of the first political program; it was the time when Transylvanian Romanians’ desire of having access to all citizens’ rights and obligations made its first steps.

Abrevieri bibliografice

- Bălan 1914 - Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj 1914.
Câmpeanu 1999 - Remus Câmpeanu, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca 1999.
Câmpeanu 2000 - Remus Câmpeanu, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca 2000.
Prodi 1999 - Paolo Prodi, *Introduzione allo studio della storia moderna*, Bologna 1999.
Radosav 2003 - Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII*, Timișoara 2003.
Sigmirean 2000 - Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca 2000.
Tóth 2001 - I. Tóth Zoltán, *Prmul secol al naționalismului ardelean. 1697-1792*, București 2001.